

Степанова Т.В.,

аспірант кафедри адміністративного і підприємницького права економіко-правового факультету Одеського державного університету

КОЛЕГІАЛЬНИЙ РОЗГЛЯД ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ: ІСТОРІЯ, ДОСВІД ІНШИХ КРАЇН ТА СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ

Колегіальний розгляд справ — важливе демократичне положення судочинства. Частина 2 ст. 129 Конституції України закріпила, що судочинство в Україні здійснюється суддею одноосібно, колегією суддів або судом присяжних; згідно з частиною 4 ст. 124 Конституції «народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних».

Однак, хоча з моменту прийняття Конституції минуло майже п'ять років, українським законодавцем досі не було прийнято жодного нормативного акту з цього питання, не встановлено хоча б примірного переліку справ, що повинні обов'язково розглядатися колегіально та за участю засідателів, немає механізму складання списків засідателів та ін. Саме тому, здається, зазначена проблема заслуговує на більш детальний розгляд.

Останнім часом в науковій літературі все частіше висловлюється думка про те, що дані положення Конституції вимагають істотних змін або навіть скасування¹. Однак, вказані норми не скасовано, а, отже, діючі законодавчі акти покликані деталізувати різні аспекти проблеми колегіального розгляду спорів, зокрема, арбітражними судами. Тому на даному етапі можна сперечатися про зміст таких актів, упередження грубих помилок і промахів, які можуть спричинити зайві матеріальні витрати, погіршення економічного становища окремих підприємств і економіки України загалом.

По-перше, розглянемо проблему участі в арбітражному процесі засідателів, цікавим для вивчення якої є проведення в Російській Федерації, починаючи з 1995 року, експерименту по розгляду справ із залученням арбітражних засідателів.

Федеральним законом N 71-ФЗ від 5 травня 1995 року «Про введення в дію Арбітражного процесуального кодексу Російської Федерації» термін проведення експерименту встановлювався в три роки. При цьому в Росії вперше до розгляду спорів в сфері економіки притягувалися арбітражні засідателі, основною метою залучення яких стало поліпшення якості судочинства, підвищення його ефективності і об'єктивності.

Крім того, таке залучення до розгляду спорів має і чисто практичні переваги. При вирішенні спорів, що виникли в таких, наприклад, сферах, як страхування, біржова, банківська діяльність та інші, недостатньо буває тільки юридичних знань. Необхідний певний досвід роботи в тій чи іншій економічній сфері, знання звичаїв і практики ділового обороту. Звичайно, суддя має право призначити експертизу у справі або заслухати думку експерта. Однак, щоб отримати інформативні відповіді експерта, треба повно і тямуче поставити перед ним питання, а для цього також потрібні спеціальні знання в тій області, по якій задаються питання. Вже на цьому етапі допомагають знання арбітражного засідателя. Арбітражні засідателі також самі можуть активно впливати на судовий процес і рішення, що виносяться, оскільки вони беруть участь у розгляді справи, прийнятті рішення нарівні з професійними судьями, хоч і не мають при цьому статусу судді.

Арбітражні засідателі, як правило, юридичної освіти не мають, оскільки головне в їх діяльності — знання в тій чи іншій сфері підприємницької діяльності. Важливим є професійний досвід засідателя. Причому, наприклад, в Росії засідателем може стати тільки підприємець, що є авторитетним фахівцем в своїй області.

¹Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних. //Право України.-2000.№ 3. — С. 7 — 11.

Думається, вищезгадані факти свідчать на користь введення інституту арбітражних засідателів в Україні, але їх залучення доцільне лише при розгляді певних, специфічних категорій справ, перелік яких повинен бути встановлений законодавцем.

Необхідно визнати і той факт, що при введенні даного інституту доведеться зіткнутися з певними труднощами.

Насамперед, необхідна найдетальніша законодавча регламентація діяльності, розробка безпосереднього механізму дії системи, цього інституту порядку визначення його складу, відбору кандидатів тощо. Виходячи з досвіду інших держав, відбір засідателів повинен ґрунтуватися на списках (наприклад, підприємців). Однак, такий список не містить даних про особу. Отже, необхідно створити структуру, яка буде з'ясовувати дані про кожну конкретну особу, а також централізовано регулювати кількість викликаних арбітражних засідателів, необхідних для кожного процесу.

Цілком можливо також, що при формуванні списків арбітражних засідателів в ряді регіонів не зможуть підібрати достатню кількість досвідчених і авторитетних підприємців. Необхідно врахувати також, що не скрізь у нас досить суддівських кадрів, адже арбітражні засідателі не є фахівцями в правовій області — їм необхідна юридична підготовка, оволодіння хоча б основами знань процесуального і матеріального законодавства. З кожним з відібраних по конкретній справі необхідно провести співбесіди з метою виявлення обставин, що заважають виконанню ним обов'язків засідателя, роз'яснення його прав і обов'язків в процесі тощо. Але судді дуже завантажені роботою і навряд чи зможуть виділити достатнього для цього часу.

Труднощі будуть виникати і з забезпеченням засідателів можливості ознайомитися з матеріалами справи, законодавством, судовою практикою.

Певну складність викличе необхідність синхронізації часу розгляду справи (оскільки у засідателів не буде співпадати вільний час, головуєчий суддя має свій графік)³. Крім того, на сьогоднішній день дбайливий господар не може дозволити висококваліфікованим фахівцям свого підприємства впродовж тривалого часу бути відсутнім на виробництві.

Тому актуальною буде проблема явки арбітражних засідателів у судові засідання.

Не можна не враховувати також загальну економічну кризу, яка зробила неплатоспроможними більшість підприємств, установ і організацій. Працівники і службовці не отримують зарплати, тим більше не буде сплачуватися середній заробіток за час здійснення повноважень засідателів. Засідателям, що проживають за межами обласного центра, суди просто не в змозі відшкодувати витрати на проїзд міжміським транспортом, наймання житла, добові.

Приміщення судів не пристосовані для нормальної життєдіяльності арбітражних засідателів. Як правило, арбітри як зали засідань використовують свої кабінети, і виконання такої умови, як постановлення рішення після засідання в окремій (нарадчій) кімнаті, на сьогоднішній день не є можливим.

Певні складності будуть пов'язані також з необхідністю створення можливостей кожному засідателю підписати друковані ухвали та рішення суду, іноді в екстреному режимі.

Враховуючи вищевикладене, не дивно, що на практиці на розгляд справ за участю арбітражних засідателів буде витрачатися набагато більше часу, ніж при одноосібному розгляді.

²Арбитражные заседатели (интервью с судьей Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации Андреевой Т.К.)

//Юридический консультант, 1997, № 1.

³Мартынченко И. Новые судебные технологии в арбитражном судопроизводстве. // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1999. — №3. — С.44.

Не можна також не торкнутися такого істотного недоліку суду за участю засідателів, як емоційність. Багато тут залежить від якості виступу в дебатах тієї або іншої сторони, від того, наскільки вони зуміли привернути засідателів на свій бік, переконати їх у своїй правоті. Прогнозуючи даний аспект, наведемо статистичні дані, подані російською стороною за результатами вивчення досвіду роботи загальних судів (засідань за участю присяжних засідателів) на міжнародній конференції з питань реформування процесуального права, що пройшла 20-21 травня 1999 року у Києві: «Щорічно 35-40% вироків суду присяжних визнаються Верховним Судом РФ незаконними, такими, які засновуються на емоціях присяжних»⁴.

Безперечно, саме тому практика Російської Федерації відносно участі засідателів в арбітражному процесі показує, що досить часто сторони не зважаються довірити рішення спору неюристу. Крім того, вони побоюються можливості розголошення непрофесійними суддями конфіденційних відомостей, комерційної таємниці (до речі, ці побоювання реальні, оскільки досі в російському законодавстві не встановлено відповідальності засідателів за розголошення інформації, набутої в судовому засіданні). Цей досвід неодмінно потрібно врахувати українському законодавцеві при створенні нормативної бази з даного питання.

Звичайно, виходячи з вищевикладеного, українському законодавцеві ще раз доведеться зважити всі «за» і «проти», і в разі збереження положення Конституції щодо участі у здійсненні правосуддя народом через арбітражних засідателів, і при прийнятті рішення про внесення змін в Конституцію з даного питання.

Дійсно, якщо Україна хоче мати діючий, серйозний суд арбітражних засідателів, а не його фікцію, потрібно платити дуже дорого: створювати і утримувати спеціальні структури в судах, виділяти і облаштовувати для них в судах спеціальні приміщення, з'ясовувати дані про кожного з них, оплачувати їх проїзд, добові, середню заробітну плату і т.п.

За попередніми підрахунками, витрати, наприклад, на суд присяжних вимагають подвоїти максимально необхідний бюджет обласних судів, і це за умови, що йому будуть підсудні максимум 0,5% карних справ.⁵ Думається, аналогічна ситуація складається і відносно витрат на організацію судових засідань за участю арбітражних засідателів.

Однак, якщо зміни в Конституцію вноситься не будуть, в новому ГПК України слід передбачити гарантії та імунітети для арбітражних засідателів, а також встановити їх відповідальність за розголошення інформації, отриманої в судовому засіданні.

Підкреслю ще раз, що участь засідателів в арбітражному процесі, зважаючи на досвід інших країн, доцільна тільки по специфічних категоріях справ — економічних спорах. Більш того, думається, що залучення засідателів до всіх категорій арбітражних спорів не тільки знизить якість вирішення спорів, але і відіб'ється на загальному рівні регулювання господарської діяльності в Україні.

У зв'язку з цим, звернемося до іншої сторони проблеми — колегіальний розгляд в природному його розумінні, тобто розгляд господарських спорів за участю декількох арбітражних суддів.

Слід зазначити, що в історії нашої держави введення інституту колегіального розгляду спорів арбітражем виправдало себе.

Так, наприклад, арбітражні комісії, що виникли в 1922 р., розглядали справи колегіально (в ст. 4 Правил провадження справ в арбітражних комісіях 1923 р. вказувалося, що місцеві арбітражні комісії вирішують підвідомчі їм справи в судовій присутності, що складається з головуючого і двох членів арбітражної комісії. До складу судової присутності обов'язково входили один юрист і один господарник).

⁴ Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних. //Право України.-2000.— № 3.— С. 7.

⁵ Там же, С. 11.

Згідно з Положенням про Державний арбітраж від 3 травня 1931 р. встановлювався одноосібний розгляд спорів, але за участю відповідальних представників сторін (принцип арбітрування). Згідно зі ст. 6 Положення «справи вирішуються арбітром... і відповідальними представниками сторін (керівниками установ, підприємств і організацій, їх заступниками, членами правління, начальниками відділів, начальниками цехів) по одному від кожної сторони. У разі розбіжностей питання вирішується арбітром»⁶. Дане правило означало, що відповідальні представники сторін входили до складу арбітражу і брали участь у розгляді і вирішенні справи.

Відповідно до Постанови РНК СРСР від 5 грудня 1939 р.⁷ справи про Державний арбітраж розглядалися державним арбітром і відповідальними представниками господарських органів, що добре знають конкретну специфіку роботи підлеглих їм органів.

Це, безперечно, сприяло арбітру у всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, правильному та згідно з законом вирішенню спору, а також більш активному впливу на господарські відносини.

Відповідно до листа Державного арбітражу при Раді Міністрів СРСР № 1-1-7 від 5 березня 1965 року «Про залучення громадськості до роботи органів арбітражу»⁸ був створений інститут громадських арбітрів і консультантів, яким на громадських засадах доручався розгляд тих спорів, у вирішенні яких вони мали відповідний досвід і знання. Пізніше, згідно з прийнятими 5 червня 1980 року Правилами розгляду господарських спорів державними арбітражами, знову дозволявся колегіальний розгляд спорів. За принципом арбітрування в ході розгляду арбітр і представники сторін спільно здійснюють всі права державного арбітражу, зокрема, досліджують і оцінюють докази, вислуховують висновки по справі інших учасників і навіть беруть участь у прийнятті рішення (ст. 17 Правил). Однак, у ст. 70 закріплене положення, згідно з яким рішення приймається арбітром одноосібно, якщо представники сторін не з'явилися в засідання або просили про розгляд в їх відсутності, а також коли їх явка визнана необов'язковою, або якщо матеріали справи дозволяють арбітру ухвалити рішення самостійно.

Після розпаду СРСР, у зв'язку із збільшенням числа господарюючих суб'єктів різних форм власності, зміною їх правового положення в процесі створення принципово нової системи арбітражних судів виникла необхідність у точному і налагодженому підході до даної проблеми. У зв'язку з цим, думається, невиправданим є на даний момент той факт, що в Україні в першій інстанції колегіальний розгляд спорів застосовується рідко.

Згідно з АПК України у справі можуть брати участь представники сторін, хоча згідно з частиною 3 ст. 70 при їх неявці справа може бути розглянута без їх участі, «якщо арбітр вважає, що їх нез'явлення не перешкоджає вирішенню спору» (таким чином, законодавець навіть не оговорив випадки обов'язкової присутності представників), а частина 2 ст. 70 АПК України закріплює, що «для вирішення складних спорів голова арбітражного суду або заступник голови арбітражного суду може вводити до складу арбітражного суду додатково двох арбітрів, призначивши одного з арбітрів головуючим». Слід зазначити, що визначення обсягу поняття «складного спору» законодавцем не встановлено, чим надається повна свобода арбітражним судам у тлумаченні даного положення, розширенні та звуженні кола спорів, що відносяться до даної категорії.

Тобто, необхідно зауважити, що положення АПК України з цього приводу потребують серйозного вдосконалення, і у зв'язку з цим зарубіжний досвід не буде зайвим.

Так, за результатами порівняльного аналізу арбітражних процесуальних кодексів Росії і України слід зазначити, що критерії визначення основ для колегіального розгляду справ у них різні. В АПК РФ (ст. 14) встановлюється обов'язковий колегіальний розгляд справ про визнання недійсними актів державних органів, органів місцевого самоврядування

⁶ СЗ СРСР, 1931 г., № 26, ст. 203.

⁷ СП СРСР, 1939 г., № 58, ст. 618.

⁸ «Сборник инструктивных указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР», вып. 26, «Юр.лит.», 1967, С. — 69 — 74.

і інших органів, справ про неспроможність (банкрутство), а також всіх справ в апеляційній, касаційній і наглядовій інстанціях.

В АПК України (ст. 91) передбачається можливість перегляду судових актів в порядку нагляду як одноосібно, так і колегіально. Думається, такий підхід не є правильним, і законодавцеві необхідно закріпити обов'язковий *колегіальний перегляд* судових актів. Практика його застосування в Російській Федерації на сьогоднішній день виправдала себе, і тому, вважаю, закріплення даних положень в АПК України буде доцільним.

Крім того, думається, виправданим є також введення обов'язкового колегіального розгляду спорів арбітражними судами при певній, досить великій сумі позову (наприклад, понад 10 млн грн, а по майнових — понад 100 тис. грн). Закріплення такого правила, безсумнівно, зменшить імовірність незабезпечення всебічного і повного дослідження обставин справи, і, як наслідок, перегляду справ у касаційному порядку і порядку нагляду.

Таким чином, безперечно, українському законодавцеві необхідно чітко визначити, які спори повинні вирішуватися колегіально по першій інстанції. Думається, до них слід, зокрема, віднести спори:

- а) про визнання недійсними актів органів влади, місцевого самоврядування та виконавчих органів;
- б) про банкрутство;
- в) при певній сумі позову — приблизно понад 10 млн. грн, а по майнових — понад 100 тис. грн;
- г) в інших випадках — за вказівкою голови суду або його заступника, з власної ініціативи або на прохання однієї з сторін у разі незаперечення другою стороною;
- д) за угодою сторін;
- е) у наглядових (апеляційних, касаційних) — у всіх випадках колегіально.

Думаю, такий перелік на сучасному етапі розвитку арбітражного процесу в Україні цілком придатний для застосування. Звичайно, він недосконалий і згодом потребуватиме коригування або навіть серйозних перетворень. Однак, і на даному етапі, і пізніше необхідно ретельно вивчити досвід зарубіжних країн (насамперед — ближнього зарубіжжя, зокрема Росії) при розробці положень, що стосуються колегіального розгляду господарських спорів, а також доцільності введення інституту арбітражних засідателів для участі в здійсненні правосуддя.

При цьому необхідно враховувати, що, безумовно, наша держава має свою специфіку і не може сліпо переймати чужі положення. Тому, в будь-якому випадку, слід спочатку провести експеримент в арбітражних судах однієї або декількох областей. І лише після того, як будуть проаналізовані результати такої практики, можна буде або вносити відповідні зміни в процесуальне законодавство, або відмовитися від цього інституту.